

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

№31
(19370)

2020 чылдың
март 26
четверг

Хүннүң үнери — 05:43
Ажары — 18:13
Хүн дурту — 12:30

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Садар өртээ хостуг 12+

КАДРЛАР СОЛУШКАН

Чазак Даргазының оралакчызы
Органа Натсактың өске ажылче
шилчээни-биле, Күш-ажыл болгаш
социал политика сайыды Саида
Сенгии Тываның Баштыңының
социал айтырыглар талазы-биле
оралакчызынга томуйлаткан.

«Бо үеде чаңгыс командага ажылдап
тургаш, доктаамал чурум-биле шиитпир-
лиг ажылдаар кижилер дээрзин көрдүм.

Суурларда чурттакчы чоннун хей кези
чурттап турар болганда, ол адырда ооң
активчи ажыл-чорудулгазын манап тур
бис. Оларның бизнес ажыдып алыр арга-
ларын тургусчуп, тывыг чоруун деткип,
чон-биле чоок ажылдаары чугула. Социал
болгаш демография, өөредилге, кадык
камгалал, культурага хамааржыр нацио-
нал төлөвилелдер боттанышкынында
контроль база ооң хүлээлгези болур.

Чүк улуг. Ындыг болзажок, чаа ви-
це-премьер бистиң моральдыг болгаш
эш-хуу деткимчевис-биле ол бүгүдени
шыдаптарынга бүзүрээр мен» — деп,
Тываның Баштыңы бодунун шиитпирин
тайылбырлаан.

Сенгии Саида Хертековна 1970 чыл-
да Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1993
чылда Кызылдың күрүнениң педагогика
институтун, 2007 чылда — Россияның ИХЯ
Сибирьниң юридиктиг институтун дооскан.
1994 чылдан бээр назы четпээннер
херектеринин талазы-биле инспектор,
назы четпээннер херектеринин талазы-
биле улуг инспектор, назы четпээннер
херектеринин талазы-биле кезектин
ажылын организастаар килдистиң нача-
льниги, ТР-ниң ИХЯ Кызыл хоорайда
полицияның участок төлээлеринин база
назы четпээннер херектеринин тала-
зы-биле кезектин ажыл-чорудулгазын
организастаар килдистиң начальниги
бооп ажылдаан. 2016 чылда Тываның
Өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин
талазы-биле агентилелдин удуртукчузу-
нга томуйлаткан. 2019 чылдың январьдан
республиканың Күш-ажыл болгаш со-
циал политика яамызын удуртуп эгелээн.
Республиканың Дээди Хуралы Тываның
Баштыңының шиитпирин бадылаар ужу-
руг. Чаа вице-премьерни чүүлдүг деп көргөн
соонда, ол «хүлээлгени түр күүседир»
чокка ажылын уламчылаар.

Март 23-тен Күш-ажыл болгаш со-
циал политика талазы-биле сайыттын
хүлээлгезин яамының бирги оралакчызы
Амур Увангур күүседир.

«ТАЛАНТЫЛЫГ КИЖИ ТАЗКА-ДАА ОЙНАПТАР»

«Тыва Чазактың үрер хөгжүм
оркестрин тургузар дугайында»
№165 доктаалга 2008 чылдың
март 24 Чазак Баштыңы Шолбан
Кара-оол адын салган хүнде
«Шын» солуннун редакциязын-
га оркестринин директору Артур
Дулуш-биле болган чугаа.

— Бөгүн Тимур Дулуш аттыг
оркестринин улуг концертин байдал
айы-биле соңгаарлаткан, ынчангаш
редакцияга ужуражып, төрүттүнгөн
хүнүр-биле байыр чедирип тур бис.

— Ийе, 2008 чылдың март 24-те, Чазак
Даргазынын Доктаалы-биле бистиң ор-
кестрин тургускан. 12 чыл дээрге эргилде-
дир, Күске чылында тургустунгаш, 12 чыл
иштинде ажылдап, чурттап чоруур аныяк
коллектив. Кол өзээ — чаңгыс курстан
үнгөн хөгжүмчүлөр.

— Тыва Чазактың оркестри деп атты
кажан алган силер?

— Эгезинде-ле оркестр тургузар дуга-
йында доктаал езугаар ынчаар адаттына
берген. Ол үеде Кызылдың уран чүүл
училищезинин доозукчулары кожуун-
нарже ажылдап чоруур деп турда, дири-
жерувус Тимур Дулуш Чазак Даргазынга
дилег кириген. Училищениң үрер хөгжүм
оркестри кылдыр 2005 чылда тургустун-
гаш, түннелдери дыка эки турган, соңгаар
база конкурстарга чоруп каапкан, «Үстүү-
Хүрээ» фестивалының ийи катап Гран-
при эдилекчилери турган. Салдары эки,
үрө-түннелдиг боорга, Шолбан Валерье-
вич Кара-оолче дилег-чагаа кириген
турган.

— Бичии-даа бол киржилгем бар бол-
гаш, шынап-ла дарганы дүште, ажи-
лындан үнгөш, чөмненир дээш чанып
олурда, манап алгаш, оруунга туруп-
каш, буруувус миннип, «Моон өске та-
варылга болдунмас, ам шиитпирлээр
айтырыг-дыр» деп турганывысты
утпас-тыр мен.

— Соң даарта доктаал үндүрбес бол-
за, училище доозукчуларын ажылдаар
кылдыр хуваап кааптарга, директорнун
чарлыгы күш кире бээр, чана берген
улусту чыл ажарга дедир Кызылче 9
аңгы кожуундан чыыры болдунмас, ол-
чаан белең чыып каан оркестрини салбас
болза эки деп тайылбырлаарга, Шолбан
Валерьевич Доктаалды үндүрүпкен, мын-
дыг кайгамчыктыг салым-хуулуг болган
оркестр. Бистиң Даргавыстың кызып
кылган базымнары-дыр ийин.

— Кызыл чурттуг эвес улус ынчан
шупту ниити чуртталга черлеринге
чурттап турган болгай силер, доо-
зуптарга оон үнер апаар, канчап кол
чуртталга айтырыын шиитпирлеп
алган силер?

— Бистиң коллективтин бир онзагай
чүүлү — шиитпирлер хүлээп алырда,
деңге, орустаар болза «мозговой

штурм» кылыр улус бис, мындыг арга-
лар-биле шиитпир хүлээп алыр, албан
чугаалажыр, Тимур Дыртык-оолович
база дыка сүмележир турган оолдар-
биле, ам-даа ону тудуп чоруур бис.
Эге дээрзинде өөредилгени доозуп-
каш, шупту 1-2 чыл арендага чурттап
турган бис, ол үеде база-ла Тимур
Дыртык-ооловичинин саналдааны-би-
ле, 2010 чылда Москвага гастрольдааш
кээривиске, Шолбан Валерьевич-биле
ужуражылга болган, ынчан дилег-ча-
гаа кириген бис — аныяк өг-бүлелер
көвүдөп турар, оркестрге мэриядан
бажың туттунар чер айтырыын шиит-
пирлеп бээринин дугайында. Чазак
Баштыңы база катап дузалашкан, док-
таал үнгөн соонда, биске мэрия солагай
талакы дачаларда октааттыг чер-
лерни берген. Чанывыска кым-даа чок,
куруг турган, ам ол черлер сыңышпас,
долдур туттуна берген. Бисте 25
участок бар, оркестр амдызында 13
бажыңын тудуп алган.

— Эмигележип тургаш туткан бе?

— Колдуу-ла ындыг, тыва кижинин чы-
нында бир кижилер туттуна бээр, анаа-ла
олулар хары чок, дузалажы бээр.

— 12 чыл бурунгаар чаа-ла 20 хар
чедип турар оолдар турган, ам шуп-
ту адалар, ат-сыптыг-даа кижилер
көвүдээн боор.

— Ооң мурнунда 25-30 кижилер турган
бис. Чаа чылда белек садарга ол-ла

хире боор чүве, ам уругларывыс бистен
хөй апарып-тыр.

— Чайын аът мунуп алгаш ойнаар,
кыжын дош кырынга коньки кедип
алгаш ойнаар, кайгамчыктыг оркестр
апарган болгай силер...

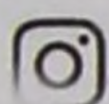
— Аът кырынга үнер деп бодам анаа-
ла хей черден тыттып келбээн, Совет
Эвилелинге турган сөөлүг аъттыг оркестр
1947 чылда тарадыпкан ТАР шеринге
турган. Ол 1929 чылдан 1947 чылга че-
дир турган төөгүлүг оркестр, ону катап
тургузуп болур чүве бе дээш, удуртук-
чувус Тимур шенеп турган. Баштай аът-
тарга октадып-даа турдувус, «ындыг
эвес, ону таптыг белеткээр-дир» дээш
алдарлыг чылгычывыс Геннадий Сен-
дижапович бодунун аъттарын тудуп
бергеш, өдзэнге бисти белеткел, хөгжүм-
херекселдери-биле олуруп алгаш, аът
башкаарын дыка эки айтып берген.
Бир дугаар 2008 чылда Май 8 парадын-
че үнгөн бис.

— Аъттар база дыка угаанныг, мунук-
чу-биле тааржыр-таарышпас чаңныг,
хөгжүмнү база хүлээп-хүлээвес деп
тайылбыр дыңнаан мен.

— Ийе, башкывыс Геннадий Сандижа-
пович «Сенээ бо аът тааржыр» деп, аажы-
чаңы-биле аъттарны шилип тургаш, Рос-
сияже-даа, даштыкыже-даа үнеривиске
катай чоруп, биске дузалажып, тренер-
инструктор кылдыр чоруур кижилер.

(Уланчызы 5-ки арында). ➡

shyn.ru

ЮРИДИКТИГ КЛИНИКА ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫННЫ ЧОРУДАР

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазынга, ооң даргазы Анатолий Дамба-Хуурактың удуртулгасы-биле, парлалга конференциясы март 24-те болуп эрткен. Аңаа депутаттар, юристер, журналистер киржип, Конституцияга чаа эдилгелерни сайгарган. Россияның Конституция Суду март 16-да, Үндэзин Хоойлуусче кирип турар өскерилгелерни хоойлуга дүгжүп турар деп түннелди үндүргөн дээрзин, Анатолий Дамба-Хуурак дыңнаткан. Бүгү-Россияның бадылаашкыны апрель 22-де кылдыр планнаттыган.

Журналистерниң салган айтыры «күрүне тургузуп турар чон» деп билишкенге доктаап, орус чон, орус дыл, ооң ужуруда, өске чоннарның дылын, эрге-ажыын бо талазы-биле хажытпайн турар деп, Анатолий Дамба-Хуурак харыылаан. Республикалар боттарының дылын орус дыл биле каттай күрүне дылы кылдыр тургузуп ап болур, ол өскерилге шупту чоннарга төрүн дылын өөренип, хөгжүдөр арганы бээр деп, ол тайылбырны берген.

Дээди Хуралдың депутаты Елена Ховалыг социал айтырылар, пенсияны индексастаары, чурттаарына хергелел хемчээли күш-ажыл төлөвириниң адакы хемчээлинден эвээш эвес болуп ужурул дугайында салган айтырылгарга харыылаан.

Тываның күрүне университетинин юридиктиг факультетинин деканы Олег Дубровский 1993 чылда хүлээп алган РФ-тиң Конституциязынче амгы үеге чедир база өскерилешкинер кирип турган, олар колдуу-ла чурт кызыгаары азы республикаларның өскээр адаттынып турганындан болуп турган деп тайылбырлаан.

Журналистерниң салган өске-даа айтырылгарына тодаргай харыыларны Анатолий Дамба-Хуурак, Елена Ховалыг, Олег Дубровский берген.

Чурттаачы чонга тайылбыр ажилын чорудары-биле ажил-чин бөлүктөрүн кылган ажы-

лын, эдилгелер дугайында брошюра, буклет номнар үлээрин Елена Ховалыг дыңнаткан. Участок соңулда комиссияларына агитаторлар быжыглаттыган турар, бир кижиге – ле 100 өреге хамааржыр болур. Тывада 183 участок комиссиялары бар, бадылаашкын хүнүнде база тайылбыр ажылы чоруттунар. Брошюралар орус болгаш тыва дыл кырында бижиттинген турар.

Юридиктиг факультетке вторник, четверг хүннеринде 14.00 шактан 17.00 шакка чедир юридиктиг клиника ажилдаар, аңаа күзелдиг кижилер келгеш, Конституцияга эдилгелер дугайында тайылбырладып, билип ап болур деп, Олег Дубровский дыңнаткан.

Бистиң республикавыстың мурнундан кириген 2 айтырыг Конституцияга эдилгелер кирир ажилчин бөлүктүң кичээгейинче кирген. Ол болза, Россия Федерациязының хөй националдыг чонунуң культуразын камгалаарының талазы-биле Хөй-ниити палатазының кежигүнү, культураның хоочуну Виктор Нагорныйның кириген саналы, ийи дугаарында Күрүне Думазының депутаты Валентина Терешкованың кириген саналы-биле, амгы президентивистиң дараазында соңулдага киржир эргезиниң кызыгаарларын чок болдурары деп, Хөй-ниити палатазының даргазы Анатолий Дамба-Хуурак дыңнаткан.

Лина ДАВААКАЙ.

Чазак Даргазы социал четкилерде

"Эрткен дыштаныр хүн-нерде Тожу кожуунуң чурттаачыларына шагдан тура-ла чугула херектиг чаа көвүрүг тудуунуң эгелээш-кинине чорааш, Тоора-Хемде хемниң унун арыглаар дугайында айтырыгның чаңгыс аайлашкак эвес байдалынче кичээнгейни угландырдым.

ХЕМНИНҢ УНУН АРЫГЛАП-АШТААРЫ ХЕРЕК БЕ?

турарлар. Шын кымның талазында? Тожунуң суурларын суг хөмө алы бээрге камгалал ажилдарына бодум киржип турганымны эки сактыр-дыр мен. Сугга алыскан чурттаачылыг черлерге вертолет – биле

унун аштап, доштар тырылган черлер турбазын, хемниң суу кудумчуларже акпазын дээш ындыг шиитпирни хүлээп алган. Хемниң унун арыглап-аштаары херек бе деп баштай чурттаачы чон боттарының аразында сүмөлешкеш, чаңгыс аай шиитпирни үндүрүп, түннел кылырының дугайында дугурушкан турган бис. Бир эвес мындыг хемчегиниң херээ чок деп санаар болза, үрлээшкын болур болза, боттарыныстың өнчү-хөреңгивис дээш харысалганы чүктээр бис деп демни-биле (коллективтиг) билдиришкенин бижир болза, бистер чаңгыс чер-чурттугларыныстың шиитпиринге чагыртыр апаар бис. Республикавыста оон-даа өске шиитпирлээр айтырылгар хөй, Тожуда хемниң унун арыглап-аштаарынче көрдүнүп каан 15 млн. рубльди өске кожууннарже угландырып болур бис" деп, Чазак Даргазы Ш. Кара-оол бодунуң арынында бижээн.

ВСТРЕЧА С АКТИВОМ ТОДЖИНСКОГО РАЙОНА. 21.03.2020

В ПРОЕКТЕ НАПИСАНО, УГЛУБИТЬ ВМЕСТО РАСШИРЕНИЯ 32 МЕТРОВ РУСЛА РЕКИ. МЫ СПРАШИВАЕМ ЗАЧЕМ ВЫ ЭТО ДЕЛАЕТЕ?

Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызы ол төлөвилелди чурттаачы чоннуң дилээн езугаар, часкы үр үезинде бажыңнарны суг албазы-биле, белеткеп кылган. Ынчалза-даа бо хүннерде билдинип келгени болза, маңаа хамаарыштыр чөпшээрешпейн турар кижилер бар болуп турар. Чамдык чурттаачыларның чугаазы-биле, «Биске хем унун арыглаан ажы чок, ол хемниң экологиязын үрөп кааптар, Тоора-Хемге кандыг-даа үрлээшкын болбаан» – деп

аъш-чемни дажып, кижилерни чайладыр көжүрүп турган бис. Ол таварылга соонда хемниң

ДОРТ ХАРЫЛЗАА

Март 27-де, дорт эфирге, 16 шакта, "Шын" солунуң социал четкилеринге «Тоора-Хем чүге элезин-биле балардан аштаттынып турарыл?» – деп айтырыга эколог, биология эртемнеринин кандидаты, амгы үеге Германияда докторант Чайзу Кыргыс харыылап бээр.

Айтырылгарны салып, чорудуп болур силер. Чүгле бо хемге хамаарыштыр эвес, долгандыр хүрээлелдин дугайында дээш оон-даа өске.

Редакция.

АЙДЫҢ ДУН: «ТӨККЕН ДЕРИ ХАЛАСКА БАРБАС»

«Хүндүлүг чонум, экии! Силерге черле бодумнуң дугайында, ажил-ижини канчаар эгелээнимни төөгүп берейн! Сөөлгү үеге чамдык улус шын эвес билип турар, ол дээр-ге ажил-агыйже дөргүл-төрөл тыртыжып, томуйладып турар дээн уткалыг чугаалар бар.

Мен болза Өвүр кожуунуң Чаа-Суур сумузунга төрүттүнгөн мен, кара чажымдан кадарчылап, ада-иёмге дузалажып өзүп келдим. Авамның-даа, ачамның-даа ада-иелери мал кадарып чораан болгаш, мал соондан кылаштап чораанымны ам-даа сактыр-дыр мен. Ынчангаш малга ынак болганымның үнген дөзү ында. Школаны дооскужеге

чедир, дыштанылга санында ада-иёмге дузалажып, кадарчылап келдим. Дээди эртемни кызыл диплом-биле доозуп алдым, ол дээш башкыларымга четтиргеним илередир-дир мен.

Диплом ажилын бижип тургаш, доозар чылымда Тес-Хем кожуунуң чагырга черинге спорт болгаш аныктар хаара тудар килдиске бөдүүн специалист болуп ажилдап эгеледим. Мугур бир чыл ажилдап чорумда, Саң-хөө яамызында кызыл дипломнуң доозукчуларны ажилче хүлээп турар деп медээ дыңнааш, ынаар документилеримни дужааптым. Хөй-ле айтырылгарга харыылап, шылгалданы комиссия кежигүннериниң мурнунга кызып эрткен мен.

Комиссияның шиитпир-биле Саң-хөө яамызының кол специализи болуп ажилдап эгеледим. Комиссия кежигүннери мени ажил-агыйга («курлавырга») турруп алырын база сүмөлээштер.

Бо яамыга ажилдааш, саң-хөө талазы-биле элээн аргадуржулганы алдым. Ол алган дуржулгам Көдээ ажил-агый яамызынга ажилдап эгелей бээримге, дыка ажыктыг болду. Чүге дээр-ге удуртукчу кижиге бюджет айтырылгарын сайгарып билери эң-не чугула дээрзин ам билип тур мен. Ооң соонда Тыва Чазактың аппарадынга

ажылдаары-биле, курлавырга турган анык оолдарны сүмөлөп эгелээм.

Девидеп, сүрээдеп турзум-за-даа, шенеп көрейин деп шиитпирлеп алдым. Чүге дээр-ге бичимден тура, кылып билир ажилымны база доозуп алган эртемимни бадыткаар үе келген деп билип турдум. Ол дээр-ге – мал ажил-агый. Ынчалдыр-ла албан-хаакчы чымыштыг ажил-ижим эгелээм. Чазак аппарадынга баштай килдис даргазы кылдыр ажилдап кирген мен, ооң соонда аңгы тускай салбыр даргазынга томуйлады. Ийи чыл бурунгаар көдээ-ажыл агый сайыдының оралакчы даргазы кылдыр томуйлаткаш, ажилдап эгеледим.

Бо чылдың эгезинде Тываның көдээ ажил-агый сайыдынга томуйлааны бо. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдуң аныктарга бүзүрөп, бистерни деткип чоруурунга өөрүп четтирер-дир мен. "Төккен дери халаска барбас" деп үлегер домак бар болгай, ынчангаш кижилер бүрүзү кызымак-ла болза, чедишкын-нер кымның-даа мурнунда деп санаар-дыр мен.

Ынчангаш эки шимченип, бурунгаар көрүштүг болуп, Тыва чуртувус дээш сагыш човап, база бодунуң билиин бедидип, кызып ажилдаарынче силерни кыйгырар кижилер мен, ылаңгыя көдээ суурларда аныктарны.

БҮГҮ-РОССИЯНЫҢ
БАДЫЛААШКЫНЫ
2020 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 22-ДЕ

БИСТИҢ ЧУРТУВУС,
БИСТИҢ ҮНДЕЗИН ХООЙЛУВУС,
БИСТИҢ ШИИТПИРИВИС!

Россияның Төп соңулда комиссиясы
конституция2020.pdf

СЕЗИКТЕН ААРЫЫР, СҮЗҮКТЕН СЕГИИР

Коронавирус деп халдавырлыг аарыг эрткен чылдың декабрьда Кыдатка тывылгаш, ам өске чурттарда база тарап турар. Чогум ол вирусту 1965 чылда-ла тып алган. Ооң даштыкы хевиринде корона азы хаан кижиниң оваадайы ышкаш чүве бар боорга, ынчаар адаан. Коронавирустун хевирлери хей болуп турар, ам база бир хевири тывылганы ол.

Коронавирус анаа бистиң чазын, күзүн аарып эртип турарывыс вирустун халдавырлыг аарыглар, азы тывалап думаа дээривис, тыныш аарының бир хевир, ооң өөскүдүкчүзү болур. Оон колдуу хоочулуг аарыгларлыг улгады берген кижилер чок болуп турар. Моон мурнунда-даа ындыг кижилер грипптен, ОРВИ-ден-даа чок болуп турган. Бис чылдың-на аарып эртип турар болгай бис, а ооң бо бир хевиринден чүге коргуп, девидеп турар бис? Ону кижилерниң боттарына, ажил-

агий, экономикага хора чедирер дээш, өжөгүзүн хөөктүргөн политика болуп турар чадавас.

Бүгү-делегейниң Кадык-Камгалал Организациязының санчурагайы-биле алырга, делегейде чылда янзы-бүрү аарыглардан кижилер өлүп турар:

1. Чүрек аарыгларындан — 9 млн.
2. Хоочулуг өкпе аарыгларындан — 3,1 млн.
3. Туберкулезтан — 1,3 млн.
4. Гепатиттерден — 1,2 млн.
5. Диабеттен — 1,5 млн.

6. ВИЧ-ден — 700 муң.

7. Грипптен — 650 муң.

Бо даңзыны оон-даа уламчылап болур, а бо даңзыда корона-вирус чок.

Ынчангаш ол эмнеттинмес аарыг эвес-тир, чииги-биле эмнеп турар, оон эмин эрттир коргуп, дүвүрзүн херээ чок. Анаа грипп, ОРВИ ышкаш, оон камгаланыр дүрүмнерни сагыр херек. Черле кижилер бодун дадыктырып, спорт, физкультура-биле өңүктөжип, бодунун энергетиказын улгаттырар аргаларны кылып чоруур болза эки.

Бистиң Россияда корона-вирустан чүгле каш кижилер аараан, а Тывада чаңгыс-даа таварылга илереттинмээн. Мында кол-ла чүве даштыктан келген кижилерни шыңгызы-биле хынаарында, оон өске чүнүң-даа херээ чок, чүге дээрге Тывада ол аарыг чок.

Хора чедирикчилериниң

аайынга кирип, оларга катчып, боттарывыска хора чедиргениниң ажы бар бе? Садыгларда барааннарны кижилер дайын болур дээн чүве дег куруглады ап турар. Сезиктен аарыыр, сүзүктен экириир — дээр боор. Ынчаар болзувусса, ону оштап тургаш, ылап-ла, Тывага ол аарыгны боттарывыс тыртып эккеп болур бис. Кижиниң бода-лы, чажыт медресели дег күштүг чүве чок. Аарыгны тоовайн, ол биске келбес, меңээ чыпшымас деп бүзүрөп алып болза, медресел ону билип, айтышкынны хүлээп алгаш, кижиге аарыгны тывылдырбас.

Шупту чүве кижиниң бажында боор. Хоочурап аарыг-даа берген кижилер ол аарыгче кичээнгей салбайн, бо анаа түр када чүве-дир, дөмөй-ле эттине бээр деп бүзүрөп чоруур болза, эттине бээр.

Ынчангаш, хүндүлүг чоңум, корона-вирусуе улуг кичээнгей салбайн, оожургап, шөлзөн чурттап көрээлиңер. Тывада ол келбээн, ындыг-даа болза, бүгү камгалал дүрүмнерни сагыр уjurлуг бис. Шыдыраа ОНДАР.

Кожавыста

МООЛДА АРАГА САДАРЫН ХОРААН: "ҮГҮЙ!" "ЧОК!"

Архангай, Өмнөговь болгаш Увс аймактары корона-вирус халдавырлыг аарыын болдурбазы-биле, садыгларда арага аймаан садарын хораан. Хей-ниитиниң эгелекчи саналдары арагадан ойталап, оон эмнедип турар кижилерни деткири-биле, оларны ажилдарга хаара тудуп, ажил берикчилери-биле дугуржулгаларны чорудуп турар.

Өмнөговь аймак 2009 чылда арага аймаан среда хүннеринде садарын хораан турган. 2013 чылда «Анонимниң алко-голиктер» дем каттыжылгазы ук аймакка ужуралгаларын эрттирип эгелзэн. «Анонимниң алко-голиктер» азы «АА» дээрге амыдыралында «чандыр» баскаш, арагаже сундугуп, боттарының ниити айтырыгларын шийтпирлээринге болгаш өске кижилерге алко-голизмден адырлып алырынга дузалажып, бот-боттарының арга-сүмезин үлөжип чоруур кижилерниң дем каттыжылгазы-дыр.

2017 чылда үш чылдың программазы алко-голизмге удур профилактика ажилдарынче 100 млн. тугрикти (2 ажыг млн. рубль) үндүргөн турган. Корона-вирусуе удур профилактиктиг хемчеглерниң бир кол аргазы алко-голизм-биле демиселди күштелдиреринче ажилдарны чорудуп турар.

Өмнөговь аймактың полиция эргелели алко-голизмге удур «Үгүй!» «Чок!» деп кыйгырылгы кампанияны организаастаан. Бо кампания февраль айда чурт Кыдат-биле кызыгаарын дуглап, школаларны хаап, база хей-ниити транспортуң шимчээшкенин тургускан соонда, каш хонук болганда ажилын эгелзэн. Тус чер эрге-чагыргалары болгаш организациялары алко-голизмге удур ажилдарны хей-ниити сайгарылгаларын болгаш интернет-реклама ажилдарын күштелдирген. Ук кампанияның арагага удур суртаалчы ажилдары ылаңгыя Фейсбук интернет четкизинде чедишкенин чоруп турар. Моолдарның хей кезии хуу арыннарында чуруктарының орнунда «Үгүй!» деп логотипти салып ап турарлар. Өмнөговь аймактың губернатору март 10-дан апрель 1-ге чедир халдавырлыг вирусту болдурбазы-биле арага садарын хораан.

2018 чылда Моолга албан-езузуңуң шинчилел ажилының түңнелинде, Өмнөговь аймакта арагадан эмнедип турар кижилерниң саны 2013 чылдан 2018 чылдарга чедир беш катап кызырылган.

Интернеттен алган.

Республикада 3134 кышкы турлаглар (2018 чылда - 3019) бар, ооң санында:

— көдээ ажил-агий бүдүрүлгелериниң — 223, азы ниити санның 7,1%;

— тараачын арат ажил-агийларының — 954, азы 30,4%, ооң санында «Аныяк өг-бүлөгө кыштаг» телевилел киржикчилериниң — 416 кыштаа, азы 43,6%;

— көдээ ажил-агий бүдүрүлгө кооперативтериниң (биче) — 223 кыштаг, азы 7,1%;

— хууда дузалал ажил-агийларының (чурттакчы чоннуң) — 1734 кыштаг, азы ниити кыштагларның 55,3%;

Чедери берге черлерде 710 (24 %) кыштаглар бар.

3134 малчын кыштагларның 2770-иниң оруктарын аштап, үс-түргөн. Бай-Тайгада (152 кыштагже), Тере-Хөлде (119) база Тожуда (73) — ниитизи-биле арткан 364 кыштагже аар техника, бураннар, иви азы аът-биле аргыжып чедип турар.

Бай-Тайга кожуунда 289 кыштагның 137-зинче орукту аштаан, а 9 кыштагже чедери бергедзэн (чүгле ЗИЛ-131, ГАЗ-66 маркалыг машиналар-биле чедип болур), а 114 кыштагже оруктар шуут чок: Кара-Хөлде — 102, Бай-Талда — 10, Кызыл-Дагда — 2.

Республиканың муниципалдыг тургузулгалар чагыргалары малчын турлагларже оруктарын аштап арыглаарына 77 техниканы (53 МТЗ, 6 грейдер, 7 чүдүрүкчүлөр, 5 ЗИЛ-131, 2 ГАЗ-66, 4 КАМАЗ) хаара туткан. Малчын аалдарже оруктар аштаарына 16 тонна кывар-чаар материалдар садып алырынга 768,0 муң рубльди тускайлаан.

Республикада 115 санныг далбай тыртар херексел бар. Марттың 16-дан 20-ге чедир Чеди-Хөл кожуунда 2 малчын турлагже оруктарны тырткан. Бай-Тайга кожуунда 6 малчын турлагның одаларын далбайлаан.

Мал оолдаашкыны. Кожууннарның көдээ ажил-агий эргелелдериниң берген медээлери-биле алырга, 487029 баш анай-хураган алып план бо хүнде 25 хуу чедип, малдың 122353 баш санныг чаш төлү камгалаттынган. Чоннуң хуу малындан 217428 баш анай-хураган алып план 31

РЕСПУБЛИКА ДЕВИСКЭЭРИНДЕ МАЛ ООЛДААШКЫНЫ

хуу чедип, 67592 башты алган. Тараачын арат ажил-агийлары — 40000 баш чаш төлдү ап, планын 24% чедирген (163407 башты алып). КБК-лар (биче) — 12372 баш анай-хураганны алган, планын 20% (62469 башты алып). Көдээ бүдүрүлгелер малдың 43724 баш чаш төлүн алып планын амдыызында 2 хуу күүседип, 2389 башты алган.

Дараазында кожууннарда мал оолдаашкыны кидин түлүк: Тес-Хем — 19605 башты камгалап алган, планын 71% (27448 баш), Сүт-Хөл — 19500 баш, азы планын 37% (52214 баш алып), Барыын-Хемчик — 17153 баш, азы планын 48% (панда 36097 баш), Өвүр — 13931 баш, азы планын 23% (60946 баш), Чөөн-Хемчик — 12465 баш, азы планын 29% (42543 башты алып).

2016-2019 чылдарда «Аныяк өг-бүлөгө кыштаг» телевилелдин киржикчилери 55172 баш төрүүр хойдан 9274 баш хураганны алган, 44138 баш хураган алып планын амдыызында 21 хуу күүсеткен, ооң иштинде:

— 2016 чылдың киржикчилери — 10098 баш хураган алып планы 22 хуу чедип, амдыызында 1978 башты камгалап алган;

— 2017 чылдың киржикчилери — 6999 башты алып планын, ам оозун 22 хуу чедирип, 1559 башты алган;

— 2018 чылдың киржикчилери — 16160 баш хураган алып планын 26 хуу чедирип, 4276 башты камгалап алган;

— 2019 чылдың киржикчилери — 10880 баш хураган алып планын 13 чедирип, амдыызында 1461 баш чаш хураганны алган.

Малдың чаш төлүн онча камгалап алырынга дараазында кожууннар шылгап турар: Барыын-Хемчик — 3586 баш хураган алып планын 75 хуу чедирип, 2693 башты алган, Таңды — 1574 башты алган, планын 80% (1956 баш), Тес-Хем — 1277 баш, планын 33% (3860 баш) база Сүт-Хөл — 1200 баш, планын 42% (2842 башты алып).

Бода мал оолдаашкыны. План-биле 61030 баш бызааларны алып болза, бо хүнде 6567 баш чаш төлдү ап, планын 11 хуу чедирип алган. Хуу сектор 45545 баш бызаа алып планын 11 хуу чедирип, бо хүнде 5171 баш бызааны алган. ТАА — 1013 башты алган, планын 10% (9827 баш), КБК (биче) — 321 башты алган, азы 4101 баш бызаа алып планын 8%, көдээ бүдүрүлгелер — 1557 баш чаш бызаа алып планын 4 хуу чедирип, амдыызында чүгле 62 башты алган.

Дараазында кожууннар эн хей бызааларлыг: Барыын-Хемчик — 1426 баш (4272 баш бызаа алып планын 33 хуузу), Улуг-Хем — 743 баш (3848 баш бызаа

алыр планын 19 хуузу), Чөөн-Хемчик — 689 баш (5737 баш бызаа алып планын 12 хуузу), Би-Хем — 626 баш (3553 баш бызаа алып планын 18 хуузу).

Мал чеминиң курлавыры. 2020 чылдың март 20-ниң байдалы-биле алырга, республикада ниити белеткээн мал чеминиң 22 хуузу, азы 54170 тонна сиген арткан: саван — 333 тонна, сенаж — 470 тонна, мал чиир тараа — 601 тонна. Мал чылгаар 374 тонна дус бар.

Республиканың чурттакчы чонунга садар дараазында курлавыр бар:

— 423 тонна сиген-ширбиил (Өвүр кожуунда — 180 т, Би-Хемде — 90 т, Улуг-Хемде — 135 т база Сүт-Хөлде — 18 т);

— 140 тонна саван (Чаа-Хөл кожуунда) база 168 тонна сула (Чаа-Хөл биле Таңдыда 50-50 тонна, Сүт-Хөлде — 53 тонна, Кызыл кожуунда — 15 тонна);

— 70 тонна арбай (Чаа-Хөлде — 30, Таңдыда — 40 т)

40 тонна оодурба (Сүт-Хөл кожуун).

Сакман ажылы. Бюджет организацияларындан — 13, өөредилге черлеринден — 152, кожууннарның чонну ажилга хаара тудар төптөри таварыштыр — 399, малчыннарның төрелдеринден 1256, азы шупту 1820 кижини сакман ажилдарынче хаара туткан.

Сүт-Хөл кожуунуң ажил-агийларында — 423, Бай-Тайга кожуунда — 249, Эрзин кожуунда — 200, Чеди-Хөл кожуунда — 191 кижилер сакманчылап турар.

Ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринден, чонну ажилга хаара тудар төптөри таварыштыр сакман ажылынче чонну хаара тудар ажилдар дараазында кожууннарда кошкак: Таңды (30 кижилер), Улуг-Хем (25 кижилер), Кызыл кожуунда (29).

Каа-Хем, Би-Хем база Тожу кожууннарда ол талазы-биле ажилдар чорбайн турар.

Чазактың парлалга албаны.

«Шынның» 95 чылдаанынга

1. Шала күскээр...

1936 чылдың чайы адалталып келген, ынчалзажок күс чоорту моорлап оарын Хөндергейниң чодур-чодур дыттары эскерер-даа хире звес болган — биезги ногаан шини ол-ла хевээр. Ыраажы-Хемниң агымының төнмес-батпас ырызында база өскерлиштин оштаан чүве чок, шаанда дег сырынналып ырлап бадып чыдар хевээр. Чүгле арга-эзим иштинде хат-салгынның коолаан даажы, даады-ла дымырадып кээр дээрнине чаазының шарланнарның өкпең-кызыл бүрүлеринге орашкан дамдылары черже аары кончуг төктүп бадып турган, харын олар-ла бир-ле билдинмес дүвүрелдин болгаш сеткил өөр ажаанзыралдың дигрелип кел чыдарын медеглексээр.

Ажыл-албандан эңгиинелген Семис-Маңнай Хөндергейниң Сарыг-Алаакта аалынга чааскаан от-көзүңге-ле ажаанзырап, демин-не тип алган тыва шимезиниң баштайгы дүжүдүн ажаап четтигипкен, оозун дйт доорзунун хөлөгезинде секпереди тургузуп алган, дараазында пашты тип, кара-сугдан суглап, аажок-ла чай чокталган турган. Ынчангаш даштын аъттыг кижичортуп келгенин окта-ла эскербез, демин-не, суксааш, элээн токулады пақтапкан күскү шимезиниң деви баштан кайын дек үнер боор ийик, угаан-медерели, бодаалдары шыпыраңавышаан хевээр.

Келген кижичи Семис-Маңнайның таныыры, «Шын» солунга кады ажылдап чораан эжи Монгуш Лүндүп болган. Ол Чадаанага сургакчылап чорааш, Семис-Маңнайның албан езузу-биле Маңнай-Байыр Кандан-оол огу Ховалыгының — 1931-32 чылдарда «Шын» солунун эң баштайгы редакторунун, ынчаарда солунун эреңгей эргелекчизиниң, аалын таварты Кызылче бадып бар чытканы ол.

Ийи кижиниң аразында чугаа орта-ла хөңүзүн, хөрлээлөп, өөскүүр хамаанчок, пар дыттың өл ыяжы дег шыйылаар болган. Аалдың халаң эзирек ээзи аалчызынче халдап, чөңгээлөп шаг болган, а демгизи камгаланып, агартынарынга өйлөшкөн.

— Сен чүге мээң өөмде кирип келдиң, Лүндүп, мени нүгүлдөп, мегелеп тургаш, редакторумдан үндүрткениң уттуп алдың бе? Ам кээп, авыяастап, мээң өөм таварып чоруур магалыг-ла чылбыска-дыр сен! Доп-дораан моон үнүп чор! — дээш, билектерин сывырып, медээжок чалчыттынып, күш-биле үндүр ойдадыпкан. Монгуш Лүндүптүн чүге база кандыг херектиг чорааны-даа уттундурган...

Ол эзирек чугааның уржуу, аагы кайы хире аар болурун Семис-Маңнай ынчан кайыын билип турган деп.

2. "Моол чарааның" халавы

Тывага революстуг төре херээ доктаап турупканда, чаа тургузугга эртем-союлдуг, бижик-билиг кижилер тоң чугула херек апарган. Ындыг кижилерни кайыын дилеп, тыварыл? Чурттакчы чоннун чүгле 1 хуузу үжүк-бижитки, ам артында эрги моол бижитки, чүгээр таныыр. Ынчангаш Тываның араттың чазааның

ШООЛ ХОВУЗУ — СӨӨЛГҮ КАВАЙЫ

баштайгы удуртукчуларының, шору бедик албан-дужаал эдилеп чорааннарның хей нуруузу хүрээ-хииттерниң өөредилге черлерин дооскан кижилер болганы таварылга звес. Москвага КУТВ (Коммунистический университет трудящихся Востока) дооскаш, чаа Тываның баштайгы удуртукчуларының бажынга хан кудар шаажылакчыларның эрге-чагыргага кээринге чедир мыяда үе арткан.

Маңнай-Байыр Ховалыгының чижээн касканнаар чүве болза, база бир солун төөгү. 1887 чылдың апрель айның чаа-зында Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндергей сумузуңуң девискээри Сарыг-Алаакка төртүтүнген, ада-иезинден Маңнай-Байыр деп ийи дакпыр төвүт атка чединген олгун арат Кандан-оол ашак бичии турда-ла баштай Чадаананың Алдыы хүрээзинге 2-3 чыл дургузунда өөреткен, улаштыр Үстүү хүрээге база ол-ла хире чылдар дургузунда өөредилгени эрткен. Оол шору өзүп, моол бижикти элээн кылын билер апарганда, Моолдун найысылалы Улан-Батор хоорайга (1706 чылга чедир Өргөө (Урга), 1911 чылга чедир Их-хүрээ, 1924 чылга чедир Нийслэл хүрээ) 4 чыл сургуулдаткан. Оон ол моол дылды тас билер, бижикти кончуг эки бижиер, номчуур кижичи кылдыр доозуп чедип келген.

Маңнай-Байыр аныяанда-ла Семис-Маңнай деп шоланы, бижээчи дүжүмет дужаалды эдилеп чораан. Ооң авазы бай-шырак кижиниң уруу, ызыгууртаннарга хамаарылгалыг, адазы Кандан-оол ашак яды аңгының төлээзи кижичи. Ынчап кээрге, партияниң идеологияның угудуп турганы дег, «ядылар», «феодалдар» деп чаңылчаан, турнуккан билишчинниң аразынга улуг-ла ылгал, карышкак турбаан ышкыжыл. Азыранды төл безин чурт-даа баштай берип болур, хамык чүүл кижиниң бойдустан чаяаган мөзү-бүдүжүндөн, салым-чаяанындан хамааржыр. Тыва күрүнениң үндезилекчизи, Даа кожуунун Буурул нояны Хайдып Үгер-Дааның азыранды огу Монгуш Буян-Бадаргының салым-чолу аңаа көскү херечилел ол.

Ооң Семис-Маңнай деп шолалатканы база ужурлуг. Бо оожум-топтук, хей чүве чугаалаарынга тура чок, кылган үлө-ижинге ак сеткилдиг кижичи, шынап-ла, семис, чолдак, тырың кара кижичи чораан. Шаанда хүрээ-хииттер боттарының сурагжаан мөгелерлиг чораан чүве-дир. Маңнай-Байыр ындыг мөгелерниң санынга хамааржыр, хуреш дээнде тынын садар кижичи чораан дээр. Ооң чаңгыс огу Бүрбү Ховалыг база тыва хурешке шыырак мөге чораан, харын-даа ТАР-ның чемпиону Сталин Сарыг-оол-биле безин ачыр-дачыр тутчуп чораан дижит. Бир катап ТАР-ның юбилейинге тураскааткан хурешке демги-ле Сарыг-оолга таварышкыш, ээгизин сып алган, ооң соонда хурешпестээн кижичи дээр чүве.

"Моол чараа" диткен моол үжүк-бижиткы дыка хей кижилерни баштайында өрү көдүрүп,

өндүржүдүп, бедик албан-дужаалдарже үндүргөш, сөөлүндө оларны Шоол ховузуңуң бүүрелчиннеринге өлүмге чедирген. Ындыг үлени Тываның чырык угаанныг, эртем-союлдуг оолдарының барык хей кезии эдилээннер. "Моол чараага" — моол үжүк-бижиткы оларның хамаарылгалы, өөредилге үезинде Моолга эдержип, үнчүп-киржип чораан сургуулчу эш-өөрү-биле харылзаа кедизинде барып оларга удур кеземче херектерин оттурарынга чылдаган болган.

«Шын» солун 1925 чылдың август 31-де бодунуң эгезин алган. Баштайгы ады «Эрге-шөлээлиг Таңды-Тыва», ооң соонда бир ай болганда «Тываның шыны» азы «Араттың үнөн» деп ат-биле эрги моол бижикке 1930 чылда тыва бижик тывылгыже чедир үнүп турган. Национал үжүк-бижиткы чогааттынганы-биле «Тываның шыны» 1931 чылдың бир айдан эгелеп, «Шын» кылдыр үндезини-биле эде адааш, тыва дылга тыва үжүк-бижиткы-биле үндүрүп эгелээн. Ол үеден эгелеп ооң эң баштайгы редакторунга Маңнай-Байыр Ховалыг томуйлаткаш, удуртуп турган. Ынчап кээрге, 1925 чылдың август 31-ден 1931 чылдың январьга чедир үе кезиндээнде, барык 6 чыл дургузунда, солунну эрги моол бижик билер дарга-бошкалар коллективни-биле айда чаңгыс катап үндүрүп турган бооп кээр-дир. Олар кымнарыл дээрге, Тываның төөгүзүнүн янзы-бүрү чадаларында удуртукчулары чораан Сат Чүрмит-Дажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол (ол «Шынның» 3-кү редактору база чораан), Оюн Танчай (солунун редколлегия кижигүнү) база Маңнай-Байыр Ховалыг ышкыш эртем-билиг кижилер-дир. Оларның шуптузунуң сөөлгү оруу Шоол ховузуңа доозулган, ооң элэинниг бүүрелчиннери оларның сөөлгү кавайы болган.

3. 19 шак 15 минута турда...

Демги Монгуш Лүндүп дээрзи Чадаанаже албан-хаакчы сургакчылаашкындан Кызылга келген дораан 1936 чылдың сентябрь 12-де ТАР-ның Үстүү шүүгүзүнче Маңнай-Байыр Ховалыгы хоптап бижээн. Ооң дыңнадынга үндезилээш, база ТАР Эрүү хоойлузуңуң 10, 11, 12 болгаш 13 чүүлдерин барымдаа болдургаш, Маңнай-Байырны Соян Моломдай деп эрге-хоойлу ажылдакчызы тудуп бажынаан. Бажыңадырда ол 41 харлыг, бир кыстыг, бир оолдуг турган. Шак ынчаар Маңнай-Байыр Ховалыг контрреволюстчу хоралакчы шпион организацияның кижигүнүңе чыпшыр шамнаткаш, кара-бажыңдан ол олчаан үнмей барган. Ооң херээн чорудуп турган ТАР ИХЯ-зының төлээзи Монгуш Тыртый-оол буруудаттырып турар кижини ужур эдерип, чүгле чаңгыс катап, 1938 чылдың ноябрь 14-те, байысаан болуп турар. Херечилер-даа кириштирип, кыйгыртпаан, чүгле 4 арын-ныг байысаалга протоколунуң иштики, даштыкы арыннарын долдургаш, 1938 чылдың декабрь 6-да буруудадыр доктаалды бижип дооскаш, ТАР-ның ИХЯ-

зының ынчангы сайыды Николай Товарищтайга бадыладыры-биле чорудупкан.

Кандыг кем-бурууну Маңнай-Байырга шамнааныл? Ооң буруудаткан чүүлдери мындыг: 1. Моол биле Тываның революстуг нам-чазаан Японнуң дузаламчызы-биле чок кылып, узуткаар деп турган. 2. ССРЭ биле ТАР-ның харылзаазын үзер деп турган. 3. Чүрмит-Дажы болгаш Моолдун Кенден-биле аразында харылзаа чагаазын үргүлчү бижип берип турган. Маңнай-Байыр Ховалыг бо үш чүүлдүн үстүндө ийи чүүлүңе шуут чөпшээрешпээн болгаш оларны буруу кылдыр хүлээп албаан. Үшкү буруудадыгга хамаарыштыр мынчаар тайылбырлаан: «Моол бижикти эки билер кижичи боорумга, Чүрмит-Дажы Моолдун Кенденге чагааларын бижидип ап турганы шын» деп протоколда өчүү ындыг болган.

Херечилер чок база буруудадыккы дег шынзылгалар эвээш турзажок, ТАР ИХЯ-зының шүүү үзер коллегиязы Маңнай-Байыр Ховалыгы дээди хемчег-биле боолап ялалаар деп шииткен, ТАР-ның Биче Хуралының президиумунуң 1938 чылдың декабрь 12-де болуп эрткен хуралынга ук доктаалды күштүг кылдыр арттырган.

Ук шииткедди Иштики херектер яамызының шаажылакчылары 1938 чылдың 12 айның 13-түнүнүң кезээкиниң 19 шак 15 минута турда күүсеткеннер. Күүселдениң актызын Мандараа, Седип, Седен, Парчын, Тыртый-оол тургускаш, ат салып бадыткааннар. Ол актыда күрүне прокурору Гесен Шоома ат салган.

1989 чылда «Тываның аныяктары» солунун харысалгалыг секретарыга ажылдап тургаш, биске корреспондентилеп турган Валерий Ховалыг-биле кады үстүндө адааным үе кезиндээнде ТАР-ның иштики херектер сайыды турган Оюн Оюнович Полаттың телефон дамчыштыр чалааны-биле, ооң «Детский мир» садкынының чанында бажыңда квартиразыңа ужурашкан бис. Үн бижидер херексел албас, демир-үжүк, саазын ажыглавас, чүгле дыңнаар деп ооң негелдизи ындыг болган. Ындыг турбуже, бис Валераның дипломадының иштинге бичежек хемчээлдиг магнитофону сул алгаш чораан бис (ынчан диктофоннар кончуг ховар турган).

Полат даргавыс чугаа кадында бичии болгаш-ла туалет маңнаар кижичи болган, ол үени ажыглап, магнитофону бижидилге чурумунче бажып-каш, дипломаттың аксын ырзайтып каан бис. Чугаа ийи шак хире үргүлчүлээн. Дыка хей чүүлдерни чугаалап берген кижичүве. Мээң сонугурап турган айтырыгларымың бирээзи — шаажылаалды кымнар, канчаар база каяа күүседип турганы. Бооладып шииттирген кижилерни баш бурунгаар каскан оңгарже көрүндүр дискеттендир олуртуп алгаш, чушкунуңче азы бажынче боолаар деп харыылаан кижичи. Колдуунда Шоол ховузуңа боо-

лааш, хөөп турган. Декабрьның соок кезээинде «Шын» солунун эң баштайгы редактору Маңнай-Байыр Кандан-оол огу Ховалыгы, а дөрт чыл болганда, 1942 чылда, «контр» херээнге шамнаткан «Тываның аныяктары» солунун баштайгы редактору Монгуш Намзырайны база-ла Шоол ховузуңа адып боолааш, хөмгени чадавас.

Ажык-чарлыг чорук үезинде 30-40 болгаш 50 чылдарда Тывага диңмилеп турган политиктиг репрессиялар дугайында солуннар, ылаңгыя «Тываның аныяктары», дыка хей чырыдып келген. Аныяктар солунунун редакциясында мээң өрээлим бир чамдыкта шуут-ла политклуб сагындырар. Аңаа кээп, сакты-ышкыннары-биле үлежип турган кижилерниң чүгле кезик-чамдызын маңаа айтып, демдеглээн. Назынының сөөлгү хүннеринге чедир Тываның күрүне архивинге ажылдап чораан Николай Луду-жапович Күнчүң, С. Тока дарганың чоллаачызы чораан Михаил Арапавич Шур-оол, айыыл чок чорук комитетиниң халажылгада полковниги Артем Сүрүнтеевич Борбак-оол меңээ, ынчаарда аныяк журналистке, дыка хей архив материалдары-биле дузалажып чораанынга өөрүп чоруур мен. Бо даайларымдан ол ийи солунун дидим, шынчы редакторларын үелер эрткенде долузу-биле агартканын билип алган мен.

Бо кыска очерктиң маадыры Маңнай-Байыр Ховалыгга хамаарыштыр алыр чүве болза, ооң херээ-биле Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң оралакчы даргазы А. Борбак-оол биле Тыва АССР-ниң прокурору В. Дорун-оол катап таныжып, истээш, Тыва АССР-ниң Дээди судунга 1963 чылдың март 14-те кириген бижиниң езугаар, ук херекте хоойлу-дүрүмүңе удур чүү-даа кылбаанын барымдаалааш, Маңнай-Байырның херээн Дээди судтун доктаалын езугаар 1963 чылдың апрель 1-де агарткан. Шынчы, ак сеткилдиг, эш-өөрүрек, төлөптүг, нам кижигүнү кижиниң чырык ады шак ынчаар эгиттинген. Ынчап келирге, бо чылдың апрель айның эгезинде Маңнай-Байыр Ховалыгының төртүтүнгенинден бээр 133 харлаанын, ооң чырык нүүрүн, аталдарын агартканындан бээр 57 чылдаанын тыва журналистика апрель 1-де демдеглээр ышкыжыл.

4. Түңнел сөс орнунга

Каш чыл болгаш «Шын» солун, а ооң-биле чергелештир Тываның бүгү парлалга адыры 100 чыл оюн демдеглээр. А ооң шала бетинде, бо чылын, солунун 95 харлаанын августа демдеглээр бис. Кончуг-ла кыска, чижеглей алырга, чаңгыс-ла узун назылыг кижичи назыны дурттуг үе, демги-ле 1938 чылда Тываның хорам төлдерин кадагааты чурттуң хорлакчы шившжин-шпионнарынга чыпшыр көрүп турган Японияның узун назылыгларының назынындан безин эвээш үе. Ынчалза-даа ол үе дургузунда Енисейни куду

«ТАЛАНТЫЛЫГ КИЖИ ТАЗКА-ДАА ОЙНАПТАР»

хөй-ле суглар аккан, төөгүнүн хөй-ле арыннары ажиттыган...

Тываның чурттакчы чонунга бөгүн «Шын» солун дээрге чүл? Бир талазында белең-даа, өске талазында берге-даа айтырыг.

«Шын» солунувустун 70 чылынга тураскаадып үндүргөн юбилейлиг дептерде ооң ынчаардагы редактору Владимир Чадамба номунун кирилде сөзүндө мынчаар бижээн: «Кандыг-даа национал солун бодунун дыл, бижинге төрүттүнүр болгай, а «Шын» солунунун онзагай чүүлдеринин бирээзи — баштай боду тургустунга, тыва бижиктин төрүттүнүп сайзыраарынга аажок улуг идиг бергени болур».

Биезги шагның эрги көктөшкилерин алып ора, кижинин дораан-на эскерери солун чүүлдер бар. Чаа чогааткан тыва бижик-биле парлаттынып эгелээн солунун баштайгы чылдарда үнүп турган дугаарларын номчааш, чамдык онзагай чүүлдерни эскерип болур. Бирээде, ооң дылы кара чугаага чок, ооң биле барык демей. Ийде, аңаа моол сөстөр, ылаңгыя ниитилел-политиктиг терминер хөй ажыглаттынып турган. Ооң ындыг болуру чөп, чүге дээрге ол үениң ажылдакчылары, журналистер солунну тывалап үндүрүп эгелээрде, чүнүң-даа мурнунда чонун аас чугаазына даяныр, ооң байлаан ажыглаар ужурул турган. Оон башка солун калбак номчукчуга билдинмес апаар.

Национал тыва бижикти, ооң шын бижилгезин болгаш пунктуациязын сайзырадырынга «Шын» солун онза ужурул болган. Баштайгы тыва алфавит болгаш үжүк дүрүмү база бир-ле дугаарында аңаа парлаттыган. Латинчткен тыва бижикти кириллицага үдезилээн бижикче шилчидеринин херээнге «Шын» солун канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген.

Ниитизи-биле алырга, «Шын» солун национал тыва бижикти, литературлуг дылды, ооң сөс курлавырларын, ылаңгыя терминологиязын, стилистика системазын, грамматиктиг тургузуун, а ол ышкаш тыва литератураны болгаш журналистиканы сайзырадырынга үнелеттинмес улуг рольду ойнаан.

Амгы үеде чамдык кижилернин дыл-домаандан «Шынны» саазын хевиринден чоорту ужулгаш, электроннуг хевирже шилчикеш, аргалыг болза ооң дылын бо үенинге таарыштыр бөдүүнчүдер дээн сөстери дыңнап чор мен. Ындыг бөдүүнчүдүлге, кара чугаага чок аян солунун тыва дылга парлаттынып эгелээни чылдарда турганын үстүндө демдеглээн мен. Латинчткен тыва бижик-биле парлаттыган ол үениң чазак-чагыргазының үндүрүп турган доктаал-саавырларын суглуг караам-биле көргөн, судалдыг холум-биле туткан кижиге болгаш, медреселдиг-биле бадыткап тур мен. Ол үениң чонунун кара чугаазы амгы шагның бединден алырга, бир-ле тааланчыг аялга, тывызы билдинмес тоол ышкаш дыңналыр.

Артур ХЕРТЕК,
тыва журналистиканың
хоочуну.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Аът кырынга «Тыва эскадрон» апаар силер, шаңалдар тутсуп турда «Протокол оркестри», концерттерге «Джаз-бэнд» база апаар, кымдаа бооп турарыңар чылдааганы чүдөл?

— Үрер хөгжүм талазы-биле бүгү Россияда байдал ындыг, хөгжүмчүлөр эвээш болгаш, 2-3 черлерде ажылдап турар боор, башкылап база четтигип турар, музыкант кижиге хүндөдир чаңгыс черге олуруп алгаш, 8 шак иштинде үрүп турбас — норма биле үш шак ажылдаар эргелиг, чижээ, ийи шак репетициялааш, оон колледже азы школага башкылаар аргалыг, «совместитель» деп ажылдап болур.

— Чон кайгадып, сценага хөөмейлей-даа кааптар, танцыйлай-даа бээр болгай силер.

— Бистиң ылгалып турар чүүлүвүс — «танцующий, поющий оркестр». Ырлаар-самнаар оркестр. Бистиң алдын эртиневис — хөөмейни база ажыглап турар бис. Тываның фольклорун көргүзөриске, аңгы-аңгы черлерде профессорлар, эксперттер үнелеп, «дыка эки орукту шилип алган силер» деп, турар. Эрткен 12 чыл дургузунда улуг чедишкнеривис, чижээ, бо чылын үш улуг делегей фестивальдарынче чалалгалар келген — оруун, чыдар-чемненирин төлөп каан. Ооң мурнунда боттарывыс шаавыс-биле акшалаңдырышкын дилеп тургаш чоруур аргалыг турган бис, ам хары угда үш чалалга келген, шуптузунда чарыгдалдарыңар төлээр бис дээн.

— Улуг гастрольдарже каш кижиге үнүп турар?

— Конкурс азы фестивальдың негелдизинден хамааржыр, колдуунда 30 кижиге.

— «Спасская башня» дээр Кызыл шөлде эртип турар бүдүн делегейниң оркестрлеринин фестивалынче каш катап четкен силер?

— Бурундаа чылын Белгород хоорайга «Курская дуга» деп конкурска 2019 чылда киржип турувуста, Центральный военный оркестрнин дирижеру, Кызыл шөлдүн парад дирижеру Константин Тимофеевич Маякин боду база эртем ажылдары кылып турар, аъттыг оркестр деп чувени элээн билер кижиге болган. Бис ынчан 13 аъттыг үнген турган бис. Белгородтун университетинин аъттарын ачылап алгаш. «Чүге 13 аът чүвөл?» — деп, менден ынчан ол айтырды. «16 аът турган, чүгле 13 тааржыр болду» — дээримге, 13 аът дээрге Петр I үзүнде-ле «Конный духовой оркестр» 13 аъттан тургустунар турган деп тайылбырлады. «Силерни ону билгеш, ындыг санныг аът шилип алган деп бодадым» — диди. «Мен диссертация бижип турар болгаш, бо айтырыгны дыка эки билер мен — дээш, оркестрни келир чылын болур «Спасская башня» фестивалынче чалап тур мен» дээн соонда чагааны чорудупту.

Улуг ажылдарны база оркестр кылып турган 2014-15 чылда «Фанфары в Центре Азии» деп фестиваль эрттирип турган бис, башкывыс Тимур чок апаарга соксаттывыс, чарыгдалдар хөй, оркестрлер чалаары берге, чаңгыс оркестр дээрге-ле 60-70 кижиге боор.

— Амгы үеде хуу аъттарлыг силер бе?

— Оркестрнин өнчүзү боор 22 аът бар, чылгывысты база Чазактын дузазы-биле Шолбан Валерьевич ийи чыл бурунгаар сертификат бээрге, садып алгаш, Уставче өскерилгелер кириген бис.

— Чаңгыс сертификат ол хире орулгалыг болган, Кызыл шөлче баар чалалгага чедирген деп болур-дур.

— Ийе, 30 кижиге Москва баары дыка аар. Аңаа Орлан Дыртыинович Монгуш, 80 чылдардан тура, ында чурттап турар тыва каскадер «Мен дузалажыр мен» дээш, аът азырап турар коллегазы-биле чугаалажыр берген. Ол кижиге 16 аъттыг, Москва чанында баазалыг болган, 1 чыл дургузунда чугаалажыр келгенивис түңнелинде, бисти 3 хонук дургузунда баазазына хүлээп алырга, аңаа репетициялап алгаш, Кызыл шөлче аъттыг киргенивис ол.

— Ол-ла сертификаттын дузазы-биле «Тыва эскадрон» деп шайбалыг хоккей командазын тургускаш, ооң кырындан «Дошта джаз» деп программа белеткээш, Красноярскиге экономиктиг форумнун концерт шөлүңге база Тываны бараалгадып киришкен ийик силер бе?

— Ийе, дош кырынга турар программа белеткээр чарыгдалдарывыс чартыын Тываның хоккей Федерациязының дузазы-биле чартыын боттарывыс дуглаан бис.

— Чүге хөгжүмчүлөргө хоккей командазы тыптып келген дээр болза?

— Ол база-ла шагда күзеп турган күзелювистир, Федерация удуртукчузу Игорь Дулуштуң сүмези-биле ийи чыл бурунгаар «Кадык чуртталга дээш» деп телевиделди херек кырында боттандырып, аңаа киржилгевис ол болган. Каш хонук бурунгаар күш-культура сайыды бисти чалааш, Москвадан келген Кубогувусту байыр чедиргеш, тутсуп берди. Регионнарда чемпионнаан командалар Сочиже «Дүнеки хоккей лигазының» эрттирип турары маргылдааже чаладып турар. Бо чылын Тиелелениң 75 чыл оюнга тураскааткан бүгү Россияның маргылдаазынга киржир эргени чаалап алганывыс ол. Май 10-дан май 19-ка чедир болур хоккей ойнаарындан өске «Дошта хөгжүм» деп проективис-биле ук фестивалдың ажыдышкынынга база киржир деп турар бис. Кол сорулгавыс бирээзи база ол.

— Силернин соңардан Тываның мөгелери безин хоккей командазын тургуза берген дээр чорду...

— Мөгелер дугайында дыңнаваан мен, «Сүбедейниң» ажылчыннарының «Енисей» деп командазы бо чылын ойнап эгелээн деп билер мен.

— Доозукчу аныяктар кайы хире немежип турарыл? Оркестр долузу-биле дээди эртем база чедип алган дээр.

— Бистиң мергежилювисти кызымаккай кижиге өөренип алыр. 12 кижиге I дугаар курске кирген болза, доозарда, ийи даа боор, чаңгыс-даа боор, чамдыкта 9-даа кижиге доозуптар. Негелде-биле профессионал оркестрге дээди эртемниг хөгжүмчү ажылдаар боор, хөй кезиивис Улан-Удэге культура академиязын дооскан, оркестрде 80 хуувус дээди эртемниг.

— Тыва Арат Республиканың турган аъттыг шериг оркестри-биле силернин «Тыва эскадрон» дорт харылзаалыг деп болур бе?

— Ол оркестрнин киржикчи-зи боду элээди тургаш, оркестрге ажылдай берген трубач Петр Иванов ам-даа дириг, Москвада эртемден, шериг консультантызы, 90 харлыг чарт угаанныг, тывалап чугааланыр. Бистиң фронтовиктернин шуптузун сактып, чугаалап турар, чугаазындан алырга, фронтуже «Шивилигни өрү караңгыда маршты ойнап чораш, үдээн бис дээр», дайынчыларны совет кызыгаар ажыр чаңгыстап эрттирип турда, кижиге бүрүзүңге аялга ойнап үдээн. Тывага ол кээп чораан, бо чылын база бир кады кылыр ажылывыс бар — чалаар деп тур бис.

— Тургузукчуңар дыка эрте амы-тынындан чарылган, ол башкының бодунун бир дугаар курстан эгелээш өөредип алган оолдарын уштап-башкаары кайы хире берге ирги? Аңгы-аңгы чер чурттуг хөгжүмчүлөр-дир.

— Меңээ база бир талазындан бо оркестр боду дузалажыр турар. 12 чыл иштинде бот-боттарывысты дыка эки билчир апарган бис. Улуг бергедээш-киннерге таварышпайн турар бис, коллектив боду дыка демниг, бир айтырыгны шийтпирлээр дээн болза, демнии кончуг, эгезинде-ле башкызы ынчаар өөредип каан. Аңгы-аңгы кожууннардан чыгып келген бис, аравыста дугурушканывыс-биле чер-чурт, кожуун деп чүве улуг хамаарылга чок, бисте үн деп чүве бар. Труба ойнаар хөгжүмчү, 1 дугаар кларнет, 2 дугаар дээн чижекит. Бодунун тургузуу-биле оркестр дээрге аңгы күрүңе. Дирижер дыка улуг рольдуг, кандыг базымнар кылырын дирижер башкаар, ооң дузалакчылары Худсовет база ажыдып алган бис. Мен директор — стратегия, кадрлар харыылаар мен.

— Үрер хөгжүмден аңгыда, оркестр чүге-даа ойнаптар

бе?

— Ийе, аразында кандыг-даа мергежилдиг кижиге бар, «талантылыг кижиге тазка-даа ойнаптар» дээр ийик чоп. Чүге-даа ойнаарлар. Орустап суг ырлаарга дыка солун, тыва акцент-биле ырлажыр бис, чүү-даа этпейн.

— Ажы-төлдериңер хөгжүмчү орукту изээр күзели бар бе, салым-чаяанныглар школазынче барып турар бе азы ада-иези «черле хөгжүмчү болбас сен, шалың эвээш» деп турар ирги бе?

— Хөгжүмчү болуру дээрге — бистиң аравыска чугаалаар болза, ойнап тургаш, бодунун шалыңын ажылдап алыр мергежил ышкажыл. Бурганга база чок дээр. Кижиге хөңнү чок ажылга ажылдап шыдаас. Бистиң коллектив бодунун ажылынга дыка ынак. Ажы-төлүн база аргалыг болза хөгжүмге өөредип турар. Чаа чыл концерттеринге катый киржир, чижээ, кларнетивис Байлак Баржайның оолдары бир номерге киржилтер, Саая Сылдыстың уруу ырлаптар — дыка чараш боор.

— Хөгжүмчүнүн сеткилинин уяны ол ирги бе, сактырга-ла, арага-дарыга белең алзыптар ышкаш болур, бо үениң хөгжүмчүлөрүн көөргө, ийи бут кырында быжыг турар, ажы-төлдүг, бажыңын тудуп алган, аъдын баглаашта баглап алган боор, аныяктарның арагага хамаарылгазы кандыгыл?

— Мен симфониктиг оркестрге 1999 чылда ажылдай берген мен. Дыка берге үелер база турган. Амгы коллективти алыр болза, шак мындыг чүүлдер шуут чок-тыр ийин. Амыдыралче көрүжү дыка эки болуп турар, азы үе ындыг чүве бе, бисте арага-дарыга сундулуг улус чок. Ажы-төлү, ажылы дээш дыка идепкейлиг, сонуургалдыг. Берге үени эрткен ажы-төл ындыг боор чүве бе, 90 чылдың төлдери бо чуртталгада дыка туруштуг.

— Оркестрнин ыдыктыг күзели бар бе?

— Бар. Дыка берге байдалда. Сорулгавыс Америка четкеш ойнаары. Ону күүседир аргазын көрүп тур бис.

— Джазтын чуртунче баары силернин ыдыктыг албаныңар болбайн аан, силерге идиг берген «кара джаз» ойнаар акыларыңар бар деп болур. Күзелиңер бүдөр болзун.

— Ол оркестр биске сонуургал оттурган, тывалар «чаңгыс көөргө чедер» дээр, чаңгыс көргөш безин, дыка улуг идиг алган деп бодаар бис, эки чүве оркестр 12 чыл иштинде Россияның үрер хөгжүм талазы-биле даргалар, президентилер, профессорларга билдингир апарган, бисти үнелеп, «Каяа-даа боттарыңар уран талантыңар көргүзүп туруңар» деп кайнаар-даа чалап турар.

Саяна МОНГУШ
чугаалашкан.

Кижилер болгаш хоойлу

Биске чүдөн артык эң аарышкылыг чүве чүл? Сагыш-сеткиливисти дүвүредип, хөлзедип, хорададып, хилинчектеп чоруур чүве чүл?

Хөй чылдар дургузунда бодум хуумда шинчилелди кылбышаан, эпиг таварылга бүрүзүндө өске улустарга ол айтырылганы салып, сураглап айтыртынып чораан мен. Бистер, тыва кижилер, чогуу чүү дээш, кандыг чүвеге удурланырынга белен бис? Ону билип алыры сонуганчыг болду. Медицина хандырылгазының багай шынары бе? Чок, бо чүүл чуртталга-коммуналдыг ажил-агы хандырылгаларының улуг өрткери-биле кады хомудалдар даңзызының эң сөөлгү одуруунда турар. Ийе, хоорайның транспорт инфраструктурасының амгы үениң темпизинге дүүштүр хөгжүп четтикпейн турары улустарны шугулдадып турар, ынчалза-даа кол чүүл ол эвес-тир. Чамдык таварылгаларда аш-чем аймааның өрттөн болгаш хөмүр-даш өрттөн хыналда-хайгаарал чокка өстүрө бээри безин, эп-чөптүг чорукту хажыдары дег, кижилерни шугулдатпайн турар.

Чогуу тываларның үнелеп чоруур билиглеринин уг-шиинин дугайында оон-даа ханы шинчилелин, шинчээчи эртемденнер кылыр боору чадавас. Ындыгдаа болза, шинчилелден бодумга мындыг чугула чүвени билип алдым: тывалар боттарының онзагайының күжү-биле дыка шыдамык, бергелерге торулбайн, оларны оожум эрттирип алып, амыдыралдың таарымча чок чүүлдеринче кичээнгей салбас, ниитизи-биле дириг артып, амыдырап билир. Ынчалза-даа бистерге чөптүг эвес чүүлдер-биле эптежири дыка нарын.

Эп-чөптүг чорук дээрге бистерге амыдыралдың эң кол үнези-дир. Эп-чөптүг чорук

— бүгү кижилер төрелгетенин кол үнелиг билишкени дээрзи билдингир. Ынчалза-даа бо черде чурттап турар болганымда, кем-херек-биле холбаалыг айтырылгалар, ол ышкаш эрге-хоойлу камгалаар системаның бодунун иштинде хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарынга хамаарыштыр ниитилелдин сеткил-хөөнүн билип алырын онза сонуграп чор мен.

Тывада кем-херектиг чорук-

дыг регионнар-биле ол үелерде деңнээрге безин, ылгалы 6 дакпыр хөй турган. Бо медээни 2018 чылдың ноябрь айда ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол кем-херектер үүлгедир чоруктарга удур айтырылгалар талазы-биле регионалдыг конференцияга дыңнаткан.

Тываның мага-бодунче 35 чыл дургузунда ынчаар сиңнигип кире берген криминалдыг таңманы чүгле тускай чугула хемчеглер-биле үндүр тыртып болур. Оон-биле кады эскерип көөр болза, эрге-хоойлу камгалаар системаның удаа-дараа будалчак чоруу дап бергеш, туруптары чажыт эвес

офицер видеокөргүзүүндө чугаалап турар. Даргазы ол офицерни эттеп каанындан аңгыда, оон соонда ажылындан база үндүрүпкендир. Көөрге, бөдүүн херек ышкаш. Ынчалзажок, бир-ле чүве ындыг эвес болган хире, ужура-ла бар.

«Кайы бирээзинде ужура-ла бар» деп сөстөр ам дыка сурагылыг апарган, ону каяа-даа кири салып-ла турар. Бир-ле чүве ындыг эвес болганының ужура-биле ажылындан үндүрткен офицер эп-чөптүг чорукту — ажылынга катап тургустунуп-даа, буруулуг улустун буруузун миннирин-даа, кеземче херээн оттурарын-даа чедип ап

кым кымның-биле дугуржуп алганын, кандыг деңнелге дугуржуп алганын? Чүгле херек үүлгеткен

КРИМИНАЛДЫГ ИМ-ДЕМДЕК

тарның онзагайынга тураскаат-тынган эртем ажылдары кажан-бир тыттып келир. Оон социалдыг чылдагаанын эвес, а кем-херек үүлгедикчилеринин-даа, хоойлу-дүрүмге удур кем-херек үүлгедип чоруур погоннарлыг кижилеринин-даа психология, этнопсихология талазы-биле онзагайларын илередири эртемденнерге солун болур дээрзинге бүзүрээр мен.

«Совет үелерден тура бистин республикавыста чыпшына берген «криминалдыг им-демдектен» адырып алыры шуут чугула. Төөгүнүн анализи-биле алырга, 1985 чылда эде тургустунушкун (перестройка) эгезинде РСФСР-ниң иштинде кем-херектер талазы-биле эң бедик деңнелди эжелеп турар регион Тыва АССР болган. Ол үеде безин, республиканың девискээринге назы-четпэннер аразында кем-херек үүлгедир чоруктар, дагын катап кем-херектер үүлгедири болгаш «эзирик» кем-херектер үүлгедири эң бедик деңнелге турган. Криминалдыг тала-биле мүн-не чүгээр байдал-

болуп турар. Анаа-ла «эрге-хоойлу камгалаар система» дээрзи тода эвес чугаа-дыр. Ынчалза-даа шак ындыг «будалчак» чорук бүрүзүнүн артында херек кырында погоннарлыг, колдуунда улуг сылдыстарлыг кижилер турар дээрзин шупту билип турар болгай бис.

Чижээ, Тываның бир колониязынга болган чөрүлдээге бедик дужаалдыг офицерлеринин хөдөлишкенин силер болза, чүү деп чугаалап болур силер? Даргазы биле оон эрге-дужаалынга чагыртып турар кижизи, оларның боттары ышкаш, яла күүселдезинин системазының ажылдакчылары, херечилер көрүп турда, ажил-агыга хамааржыр чөрүлдээни иштирлеп шыда-вайн баргаш, аразында чокуш эгелзэн-дир. Офицерлеринин адын, фамилиязын, оларның эрге-дужаалын, ажил-албанын адап шыдавас мен, чүге дизе бо херекти сайгарар ужурул. Ажил-албанын күүседип турда, оон даргазы чудуруктап алгаш, ону эттеп, кижинин төлөптүг ат-алдарын куду көргөн дээрзин интернеттин социал четкилеринде

шыдавайн турар.

Кеземче херээн кым оттурар ужурулуг? Истелге комитеди. Ынчалза-даа истелге комитеди болза, коргунчуг чүү-даа болбаан деп санап турар. Истекчилер улуг дужаалдыг дарганың хөдөлишкенин кем-херек деп санавайн турар хире. Ол кижинин эттедип турганының ис-демдектерин-даа, баш мээзинин кемдээшкенин болгаш мага-бодунга өске-даа кемдээшкенин алган дугайында эмчи шыңзы-дылгазын-даа кичээнгейге албайн турар, ол дээрге кем-херектиң бадаткалдыг барымдаазы эвес деп бодап турар хире.

Бо чөрүлдээде чеже кем-херек бар-дыр, бодап көргөш, харылап көрүнерем? Ол кем-херектеринин кайызын кара өжөгээр кылган-дыр? Мээң бодалым-биле алып болза, кара өжөгээр кылган кем-херек дээрге кеземче херээн оттурбааны-дыр. Чүү ындыг эвес болган чоор? Истелге комитеди чүнүң ужуру-биле чүнү-даа көрбейн, кеземче херээн оттурбайн турарыл? Азы

кижилер эвес, эрге-хоойлу чурумунун ажылдакчыларының ужуу сөөлгү үеде Тываның ат-алдарында криминалдыг кара былчактарның удаа-дараа тыттып турары харааданчыг.

Тускай чугула хемчеглер чогуу кандыг болурул? Эрге-хоойлу камгалаар органның, эрге-чагырга структураларының иштинде коррупцияга удур демиселди күштөлдирер бе? Азы ол демиселди чорудары-биле бюджеттен акша-хөренгини немей үндүрүп бээри бе? Хоойлу-ларны шыңгырадыры бе? Чүнү канчаарыл? Чок, бо чүүлдер демей-ле дуза болбас, ону бис амыдыралга көрүп эрткен бис. Чүгле ажык-чарлыг чорук дузалаар. Тускай чугула хемчеглер дугайында чугаалап тура, мен ажык-чарлыг чоруктуң күжү, хостуг сөстүн күжү дээрим ол-дур. Погон эдилзэн, хоойлу дээш даңгыраан берген кижилеринин үүлгеткен кем-херектерин ыт чок эрттирип болбас.

Алла ДОНГУР-ООЛ.

ХАЛАС КЕЗИИШКИНИ ЭРТИП АП БОЛУР

Мени Артыш Вячеславович Ондар дээр. Мен травматолог-ортопед эмчи мен.

2009 чылда Россияның Улустун Найыралы университетинин медицина салбырының эмнелге херээ (лечебное дело) талазы-биле мергежилин дооскан мен. Ординатураны база ол-ла университеттин травматология болгаш ортопедия кафедрасынга эрткен мен. Амгы үеде Россияның эң дээр клиникаларының бирээзи — Медси Красная Пресняда ажилдап турар мен. Спортчу медицина, артроскопиктиг хирургия талазы-биле кезишкенин чорудуп, тускай угланышкынныг ажилдап турар мен.

Бистерин клиникавыска **халас кезишкенин (квота-биле)** РФ-тин кайы-даа регионундан, чүгле Москва болгаш Москва облазындан аңгыда, ыяап-ла медицина камгаладылганың поли-

зи-биле (ОМС) эртип алып арга бар. Айтырылгалар талазы-биле Фейсбук-

та Артыш Ондар деп хуу арынымче бижиб болур.

КУДУМЧУДА ЧУРТТАП ТУРАР КИЖИЛЕРНИН БАЙДАЛЫ

«Кандыг-даа хамчык аарыының үезинде чурттаар оран-сава чок кижилерин аразында өлүп-хораар чорук бедик. Кирер чери чок кижилер боду аңгыланар аргазы чок. Эмнелге чыттырары берге айтырыг-дыр» — деп, Москвада ачы-дуза чедирер төптүн директору Лана Журкина чугаалап турар.

«Чурттаар оран-сава чок кижилерге хамаарылга ынчалдыр-ла ындыг кончук эвес. А хамчык аарыы өөскүп турар үеде оон-даа дора. Кижилер оларже халдавырлыг аарыгның өөскүдүкчүлери деп көөр болур. Мындыг чүүлдү болдурбас дизе, чурттаар чери чок кижилерин боттарынга аңгыланар арганы бээр болза эки».

Нарын экономиктиг байдалда кижилер ажылын чидирип, чурттаар бажың хөлезилээр акша чогуундан кирер чер чок артар. Оларның хөй кези 40-50 хар аразында эр кижилер болур. Багай чөмненип, хөй арага ижип, кудумчуга чурттап, хонуп чоруп турда, аарыглары хоочураанының түңнелинде, халдавырлыг аарыглар не-птереп келир болза, аарыгның согуунга олар бир дугаарында алзыр — деп, эксперт демдегеп турар. Великобритания, АКШ, Швейцария болгаш Франция чурттарында кудумчуга чурттап турар кижилерни ажылга чок турар черлеринин өрзөлдөрүн

эде кылгаш, ында чурттадып турар. Туристтер чокта ээн куруг турар улуг эвес аалчылар бажыңнарын, хостелдерни, спорт залдарны болгаш албан черлеринин төптерин садып алгаш, дүрөр оруннар салгаш, чурттадып турар.

Москва хоорайның күш-ажыл болгаш ажилга хаара тутар департаментини корона-вирус үезинде чурттаар чери чок кижилерни деткииринге хамаарыштыр хемчеглерни күштөлдирип турар. Эдидин изиин хынап турар. «Социал патруль» бригаданы бажың чок

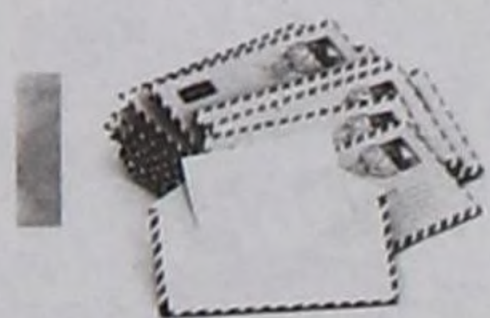
кижинин документи-биле болгаш эмчи полизи чок-даа болза, эмнелге черинге чыттырып каап болур.

Кызыл хоорайда чурттаар оран-сава чок, тояап чоруур хамаатыларны коронавирус таратпазы-биле кандыг хемчеглер алдынганын деп, «Шын» солунун айтырынга ТР-ниң Куш-ажыл яамызында парлагал албанының харызындан илерээни болза:

«Түр үеде чурттаар бажыңда немей беш оруну салып белеткээр».

Редакцияның бодалы-биле, кудумчуга кижилеринин кадыының (температуразын) байдалын хынаары-биле хемчеглерни алдындай турары айылдыг база дарый алыры чугула.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Март 25 — Культура ажылдакчызының хүнү

«КЫЗЫЛ-ДАГНЫҢ СЫГЫРГАЗЫ»

Борбак-оол Салчакты улгадып-кыраан-даа кижилер, аныяк-өскен-даа дыка сонургаар. Март 9-та Кызылга болган концердинге Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурдан 70-80 хар ажа берген хоочуннар келдилер. Оларны сумунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Артемий Көк-оолович Салчак ийи автомашинага эккеп, бензининиң өртөөн боду төлөөн.

Оон аңгыда, Март 8 байырлап таварыштыр Ак-Довурактың бот-тывынгар артистерин чалап алгаш, Кызыл-Даг суурга халас концерти көргүскен. Кызыл хоорайга концерт бетинде, хоочуннарын Кундустуг аржаанынга база чедирген болду. Дарганың бодунга ужурашкаш, «эр хей-дир сен, дунмам» деп чугааладым. Езулуг чончу удуртукчу-дур деп билдим.

Эскерген чүүлүм, бир дугаар одуруга ийи колдуктааштыг угбайны көрдүм. Та кайыын келген угбайлар чүве. Борбак-оолдун концертин көөр дээш, буттарыңга чалыман, чедип келгенин кээрге, шыдамын кайгадым. Ол-дур ийин, ыры деп чүве кижилерниң сагыш-сеткилин өрү көдүрүп, кырган-чалы, аарыг-бертик-даа дивес хей-аът кириер. Борбак-оол Салчак бо чылын артистеп ажылдаанындан бээр 25 чыл бооп тур мен дээрге, кайгадым. Чылдар дыка-ла дүрген эрте бээрин кижилер эскербес. Ачазының соон салгап, 5-6 харлыг уруу база чонга бараан болуп ырлаарга, көрүкчүлөр магадан. Концертке угбазыны уруунуң оглу Монгуш Шынар база ырлаан. Шынар акызының соон салгаан, Борбак-оолдун уруу

ышкаш, 4-5 харлында-ла ырлап эгелзэн. Ам Кызылдың уран чүүл колледжизиниң сургуулу, 60 чылдарның ырызы боор, «Дидим салгын» деп ыры фортепианога башкызы Наталья Лопсан үдээрге, дыка чараш күүсетти.

«Кижилер болуру чажындан» деп тыва улустуң үлгөр домаан өттүрлө чугаалаан. Монгуш Шынар колледжизин дооскаш, улаштыр өөренир деп турар. Оон башкызы — ыраажы, Тыва Республиканын алдарлыг артизи, делегей чергелиг ыры мөөрейлериниң чаңгыс эвес дакпыр лауреады Эльвира Докулак. 2019 чылдың ноябрь 8-те Абакан хоорайга болуп эрткен Бүгү-российжи мөөрей-фестивальга («Результат-2019») 7 сургуулу киришкеш, шупту 1,2,3 чергениң лауреаттары болганнар. Монгуш Шынар 3-кү чергениң лауреады болган. Оларның башкызы, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Эльвира Докулак Дээди шаңналды алган.

Кызылдың уран чүүл колледжизинде дыка-ла талантыг уруулар, оолдар өөренип турарын Борбак-оол Салчактың концертинге көрдүм. Кызыл-Даг суурнуң хоочун чурттак-

чылары Борбак-оол Салчактың дугайында чылыг, чымчак сөстөрү, чогадыкчы ажыл-ижинге чедиш-киннерни күзеп чугааладылар. Каш чыл бурунгаар Эрзин суурнуң Кыргыс (Оюн) Соруктуг аттыг Көдээ культура бажынынга хоочуннар аразынга Тыва Республиканың ыры мөөрейинге Бай-Тайгадан келген хоочуннар бирги черни алгаш бардылар. Оларның аразында 50-60 хар ажып турарлар-даа чок, 70-80 хар чоошулап турар хоочуннар ырлааш, бирги черни алгаш баарга, ол мөөрейге киржип чораан болгаш, магадап ханмадым. Бай-Тайганың кызыл-дагылар чүглө уран-шевер (даш чонукчулары, демир-дээстен) эвес, ыры-хөгжүмге база онзагай улустарның бирээзи дээрзин амга чедир салгалдары бадыткап чорууру бо.

Мээң машинада флешкамда Борбак-оол Салчактың ырлары бижиттинген. Оон ырларын Кызыл хоорайга чедир ырлап кээрге, машинага олурган улустар сонургап чедерлер, халас концерти машинадан дыңнап, көрүп алдывыс-даа дээрлери бар. Тывавыстың артистери дыка талантыг, сонгаар чорааш, улуг ыры мөөрейлеринге Дээди, лауреат аттарның шаңналдарын бо-ла чаалап эккээрин көрүп чор мен. Кызыл-Дагның хоочуннарынга каттыжып, Борбак-оол Салчакка уран чүүлге улуг-улуг чедиш-киннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзеп артым.

Сергей ОЮН.

АРАГА ЭКИ ЧҮВЕГЕ ЧЕДИРБЕС

Эрткен 2019 чылдың декабрь 9-та Сүт-Хөл кожуунга уругларының авазын өлүрген ада кижилер 3 чаш уругларын өскүс арттырган дугайында медээни Тываның чурттакчы чону дыңнаан, билер. Өг-бүлө улус кады арага ишкен түңнелинде, аразында алгыжар-кыржыр, шош-содаа үндүрер, кем-херек үүлгедип, аар кемдээшкениге чедирер, оон туржук, кады чурттаан эжиниң амы-тынынга чедер чоруктар уламчылап турар.

2020 чылдың март айда Эрзин кожуунуң Мөрен суурга өг-бүлө улус аразында арагалаашкынның түңнели база эки чүвеге чедирбээн. Өгнүң ээзи эр кижилер чок болган, уругларының авазы херээжен кижилер ашааның амы-тынынга четкен деп каразыттырып турар. Бо кем-херек үүлгедиишкениниң түңнелинде, 4 ажы-төл — 3-кү класстың өөреникчилери 2 оол база школа назыны четпээн ийи бичии уруглар өскүс арткан, а авазы хей чылдарда хосталгазын казыттырып шииттирип болур.

Мындыг таварылгада школада социал педагогтар, Херээженнер эвилели, Адалар чөвүлели, уругларның эрге-ажыын камгалаар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээден аңгыда, суурда байдалды дорт харылап олурар Эрзин кожуунуң, суурнуң суму чыгыргалары кайнаар көрүп турганы деп айтырыг тургусту-

нуп келир. Улуг эвес суурда арагага сундулуг өг-бүлелер эрге-чагырга органның хайгааралында, оларның-биле лекция, беседаларны чорудуп, шыңгы тайылбыр, профилактика ажылын кылып турбузе, кем-херек үүлгедиишкени болганын олар дыңнадып турар.

Бо коргунчуг болушкунуң соонда, чогуур түңнелдерни үндүргөш, Эрзин кожуунда арагалаар чоруктарны чавырылдырар, амыдыралдың кадык-чаагай хевирлерин, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерни чурттакчы чон болгаш албан-организациялар аразында суртаалдаар талазы-биле хемчеглерни ап чорударынче тус черниң эрге-чагырга органнын кыйгырдым.

Зоя КУЛДУН.

Уругларның

эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээниң Эрзин кожуунда дузалакчызы.

ТУРЗА — УЗУН, ТУТСА — МӨГЕ

Хоочуннар аравыста

Спортчу боорунга төрүмелинден чаяаттыг кижилер чоргулаар. Тыва спорттуң хоочуну Борис Таргын база ындыг кижилер. Узун шилгедек дурт-сынның, сииреш мага-боттуг. Ындыг кижилер чиик атлетикага, волейбол, баскетбол, хөккэй дээш шимченгир, эрес-капшагай чорук херек спорт хевирлеринге кончуг тааржыр боор дээр — ол ылап-ла ындыг.

Элээди школачы оол чордала спорттуң чогуу-на бо хевирлеринге оон салым-чаяанны кестү берген. Спорттуң командага ойнаар оюннар болгаш, кижиниң коллективчи мөзү-шынарын кижизидер, чаңгыс командада эш-өөрүнүң мурнунга харысалгалыг чоруун бедидер, бодунуң хууда харысалгазын база дыка шыңгырадыр боор. Сарлык кадарчылары, хей ажы-төлдүг малчыннарның өг-бүлезинге төрүттүнген, бичиизинден-не ажил-ишке чаңчыккан, акылары, угбалары болгаш дунмалары-биле демниг азыранчып өскөн болгаш, командалыг спорт хевирлеринге оон мөзү-бүдүжү таарышкан-даа боору чадавас.

Өөренип турганы Бай-Тал ортума школазының спортчу адын Борис волейбол, хөккэй дээш өске-даа маргылдааларга чаңгыс командада эш-өөрү-биле эрестии-биле камгалап чораан. 1967 чылда Бай-Тал ор-

тума школазын доозуп турда, «Школаның эң тергии спортчузу» деп мактал бижик-биле Борис Таргынны шаңнаан. Оон спортчу салым-чаяанын, чедиш-киннерин ол хире бедик үнелээни аныяк оолду улам тура-сорук киригени чугаажок.

Школаны дооскан чылында Борис Таргын Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунче өөренип кирип алган. Бо техникумдан ону Совет Армияга шериг албаны эрттиреринче кыйгырткан. Благовещенск, Иркутск хоорайларга шериг кезектеринге телеграфистеп албан-хүлээлгезин эрттирип, ол кезектерниң волейбол командаларының эң шыырак ойнакчыларының санынче кирген. Шеригден халажып чанып келгеш, Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунга өөредилгезин уламчылап, оон спортчу амыдыралына идеп-кейлиг киржип турган.

Техникумну чедиш-кин-

ниг дооскаш, бодунуң эртембилииниң аайы-биле төрөөн сууру Бай-Талга өөредилге-бүдүрүлгө курстарына машинноеведение башкылап ажилдай берген. Борис Салчаковичниң бүгү назыда башкы наамдары оон эгелзэн. Өөредилге-бүдүрүлгө курстарының директорунга томуйлаткан. Бо өөредилге черинден 1973 чылда Улуг-Хем кожуунуң Ак-Туруг ийити билгеш школазының директорунуң класстан дашкаар ажил талазы-биле оралакчызы ажилче шилчээн. Бо школага Борис

Салчакович бүгү назыда чедиш-кинниг башкылап ажилдап, оон директору албан-дужаалга чедир депшип чораан. 1985 — 2000 чылдарда Ак-Туруг школазы Улуг-Хем районнуң 14 ийити билгеш школаларының аразында өөредилгеге, спортка, корумчурумга эң эки школа деп шыларгап үнгөш, шилчип чоруур Кызыл тук-биле шаңнаткан. «Эң эки школа» деп адын каш удаа бадыткаан түңнелинде, Кызыл тук Ак-Туруг школазынга артып калган. Ам ол тук школаның музейинде хүндүлүг черде кадалаттынып турар.

Борис Салчакович Таргын спортка кончуг хандыкшылдыг башкы болгаш, школаның өөреникчилерин болгаш Ак-Туруг суурнуң чурттакчыларын спортка хаара тудуп, янзы-бүрү чергелиг маргылдааларга кириштирип чораан. Спортчу башкының маргылдааларга белеткээн командалары тирилелгелерни үргүлчү чаалап ап турганнар. Башкының өөреникчилериниң аразында республикага спортчу ат-сураа билдингир спортчулар хей. Оларның чижээне В.Бартына-Сады, А.Бараан, С.Товарищтай, В.Бегзи дээш өскелерни-даа адап болур.

Хоочун спортчунуң болгаш башкының хууда бедик спортчу чедиш-киннери эвээш эвес. Тыва Республиканың Президентизиниң шаңналы дээш волейбол маргылдааларына эң шыырак ойнакчыларның санынче кирген. Республиканың волейболга чыынды командаларының составына Финляндиядан келген спортчулар-биле ойнаан.

Борис Салчаковичниң улус өөредилгезиниң болгаш спорттуң хөгжүлдизинге, кириген үлүг-хуузу бедии-биле үнелеттинген. «Улус өөредилгезиниң тергиини», «РСФСР-ниң спортунуң хоочуну», «Күш-ажылдың хоочуну» хүндүлүг аттарның, «С.К.Токаның 110 чыл юбилейи» медальдың эдилекчизи.

Хоочун спортчунуң назы-хары улгаткан-даа болза, оон спортчу тура-соруу бедик, бодунуң адак-бышкаа чиик хевээр. Спортка тус черниң чурттакчыларын хаара тудуп, маргылдааларга киржип чоруур.

Хоочун коктуг деп чүве ол-ла болгай.

Шаң-оол МОҢГУШ,
Ак-Туруг суур.

Чуруктуу хоочун башкының архивинден алган.

ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА

Бистиң ававыс **Бичинмаа Сайын-Белековна МОНГУШ** частың башкы март айда төрүттүнгөн. Ававыс ийи кысты, чаңгыс оолду кижизидип өстүргөш, эртембилигни чедирип каан. Ол 4 чаптанчыг уйнуктарының эргим, ынак кырган-авазы, кады чурттаан эжиниң быжыг чөлөңгичи, хөй санныг төрөлдөриниң сүмелекчизи,

оруунуң айтыкчызы.

Бичинмаа Сайын-Белековна аныяндан тура, Сүт-Хөлгө көдээ ажил-агый болгаш культура килдистеринге бухгалтерлер ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ажыл-иш дээнде кызымаккай ававыска төрүттүнгөн хүнү-биле байыр чедирбишаан, бистерни төлөптүг кижилер кылдыр углап- баштап каанынга черге чедир мөгейбишаан, каң дег кадыкшылды, узун назынны, ам-даа бистиң ававыска чылыг кускаан чада каап алгаш чоруурун сеткиливистен күзөп тур бис. Дараазында каш сөстү дамчыттывыс: «Авам сен дег эриг баарлыг, чырык черде авалар-ла көвей болгай, ынчалза-даа, аа судун эмип өскөн, авыралдыг киживис чүгле сен, сен, авай».

Өөнүң ээзи, уруглары, оглу, уйнуктарындан.

ГОРЯЧАЯ
ЛИНИЯ

Министерства экономики Республики Тыва

8 (923)-014-70-02

Сообщения, в каких торговых объектах завышены цены

В целях мониторинга цен на продовольственные и непродовольственные товары на территории Республики Тыва в период действия режима повышенной готовности по предотвращению завоза и распространения новой коронавирусной инфекции в Министерстве экономики Республики Тыва создана круглосуточная «ГОРЯЧАЯ ЛИНИЯ» по номеру 89230147002 (viber), а также группа в мессенджере «Viber» — «Горячая линия МинэкономикиРТ».

В случае фиксации необоснованного завышения цен на продукты и товары первой необходимости в торговых объектах необходимо сообщить горячей линии о следующем:

- Название торгового объекта;
- Адрес торгового объекта;
- Фотография товара с ценником;
- Фотография чека товара.

Ответственные специалисты Министерства незамедлительно примут меры.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии А № 58469, выданный 16.06.1990 г. Ново-Чаа-Хольской средней школы Улуг-Хемского района на имя **Норбу Виктор Монгушовича, считать недействительным.**

Продам гараж в гаражном обществе Магистральный-3, есть большой погреб, полки. Цена за срочность 240 тыс руб. Тел. 8-920-446-73-21

ПЕНСИЯ ФОНДУЗУНУҢ КҮРҮНЕ АЧЫ-ДУЗАЛАРЫН ИНТЕРНЕТ ТАВАРЫШТЫР АЛЫРЫН СҮМЕЛЕДИВИС

Чуртта коронавирус деп халдавырлыг аарыгның тывылганын янзы-бүрү четкилерден билип, дыңнап, көрүп турар болгай бис. Ынчангаш ооң айылын тургуспазын барымдаалап, ылаңгыя улуг назылыг хамаатыларга, Пенсия фондузунуң күрүне ачы-дузаларын электроннуг хевирге алырын сүмелеп тур бис.

Россияның Пенсия фондузунуң электроннуг хевирге сервистери Пенсия фондузунуң сайтында (es.pfr.ru)

хамаатыларның хуу кабинетинде, «ПФР Электронные сервисы» деп капсырылгада мөөңнеттинген. Ачы-дузаларны бодуңарның смартфоннар (Google Play болгаш App Store), ол ышкаш күрүнениң база муниципалдыг ачы-дузаларның чаңгыс аай порталы «Госуслуги» (www.gosuslugi.ru) таварыштыр ажыглап болур силер.

Пенсия фондузунуң берип турары эң-не нептереңгей ачы-дузаларын, ол дизе: пенсия тыпсырының, эде санаарының (катап тургузарының) дугайында, ие капиталының күрүне сертификады алырының болгаш ооң акша-хөреңгизин ажыглаарының дугайында, пенсия болгаш социал төлевирлер алыр черин өскертириниң дугайында (банк азы почтадан) дээш оон-даа өске ачы-дузаларны электроннуг хевирге ап болур.

Ол ышкаш кижиниң пенсия назыны чоокшулай бергенин дугайында, пенсияның хемчээлиниң база хевириниң дугайында, өске социал төлевирлер болгаш социал дузаламчы алыр эргезиниң дугайында

шынзылгаларны (справкалары) ап болур. Айыттыңан ачы-дузаларны алырда электроннуг билдиришкиннерни хамаатылар долдурар.

Бир звес сүме айтырып, консультация херек болза, айтырыгларны Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика салбырында «изиг шугум» телефоннарындан: 8 (39422) 9-60-60; 9-61-41; 9-61-42 азы социал четкиде Вконтакте бөлүүнде арынындан билип ап болур. Ол ышкаш кожууннарда пенсия эргелелдериниң «изиг шугум» телефоннары РПФ-тиң сайтында «Контакты региона» деп капсырылгада мөөңнеттинген.

А бир звес аргажок Пенсия фондузунче кээр ужурга таварышса, база-ла хууда кабинет таварыштыр баш бурунгаар бижидип алырын сүмеледивис.

Бодуңарны база чоок кижилериңерни камнаңар, кадык болуңар!

РФ-тиң пенсия фондузунуң Тывада салбырының парлалга албаны.

Делегейде халдавырлыг аарыгдан камгаланып, ону өөскүтпези-биле, Тываның херээжен чону боттуг дузаны көргүзүп, камгалал маскарларны даарааш, үлөп берип турар.

Ол ышкаш Херээженнер эвилелиниң Кызыл хоорайда даараныр мастерскаясында шеверлер хүнде-ле 60-70 маскарларны хөй катап ажыглаар кылдыр бөдүүнү-биле даарааш, албан черлеринге үлээннер. База Кызыл хоорайның, Тес-Хем кожуунуң херээженнер чөвүлелдериниң кежигүннери хөй уругларлыг өгбүлелерге болгаш улуг назылыгларга дузазын көргүзүп турар. Чыргалаңды суурнуң чурттакчызы Маясуу Күнзеттиң «Дамырак» уруглар садынга маскарларны аргып бергенинге, ажылдакчылары өөрзөн сеткилин чугаалааннар. Оон ыңай, бо кожуунуң херээжен чону чайгы үеде тайгадан шайларны чыып алгаш, хаптап белеткээш, үндүр садып турары онза, ылаңгыя ажыл чок аваларны бо ажылче хаара тутканнар. Улуг-Хем, Чаа-Хөл дээш өске-даа кожууннарны онзалаары чугула.

А Бай-Тайга кожуунну чижек кылдыр алыр болза, олар организмниң иммунитетин быжыктырарының дугайында тайылбырны чорутканнар. База эр улузу Даг-Баары деп черден саваларга аржааннап алгаш, чонга үлөп берип, эм шынарлыг сугну ижерин сүмелеп турарлар. Мөңгүн-тайгажылар база-ла

КОРОНАВИРУСТАН КАМГАЛАНЫҢАР!

чоогунда агып чыдар аржааннарны аксып алгаш, чурттакчыларыңа эккеп берип, үлээннер. Республиканың суурларында херээженнер болгаш адапар

чөвүлелдериниң кежигүннериниң хөй-ниити ажылдарыңа кончуг идепкейлиин көргүзүп турары демдеглексенчиг.

Бистиң корр.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3921 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күөсөдип турар
В.Э. Чанзан.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлөйүн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлар ама. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21 00, херек кырында — 18 00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.